

משה סלוחובסקי

ביקורת ספר || הסינדרלה של מרכז אירופה

ספרה של מרי גלוק משיב לבודפשט וליהודיות שלה, שעיצבה תרבות מודרנית ועירונית, את כבודן האבוד

Mary Gluck, *The Invisible Jewish Budapest: Metropolitan Culture at the Fin de Siècle*
(Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 2016)

בודפשט היתה הסינדרלה של ערי הבירה והמרכזים התרבותיים של מרכז אירופה בשלהי המאה ה-19. וינה מסמלת את מפנה המאות, ובמחצית השנייה של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 היתה עיר אימפריאלית, חשובה ועשירה; עירם של ארתור שניצלר וגוסטב מאהלר, גוסטב קלימט ואוסקר קוקושקה, לודוויג ויטגנשטיין ותיאודור הרצל, וכמובן עירו של זיגמונד פרויד. ברלין היא ויימאר ותרבות ויימאר, ואין צורך להכביר מלים על מרכזיותם של המסמנים "ברלין" או "ויימאר" לדמיון ההיסטורי של תרבות המערב. אבל ברלין היא גם ברלין של הרייך השני, עיר שהפכה למרכז תעשייתי, כלכלי, תרבותי ואמנותי מהמדרגה הראשונה ושמרה על מעמדה זה לאחר מלחמת העולם הראשונה ועד 1933. אפילו פראג זוכה להתפאר בריינר מריה רילקה ולאוש יאנאצ'ק ובתיאורים של מודרניות מעוותת, שמשקפת-מאיימת מכתביו של פרנץ קפקא.

גם בודפשט היתה עיר אימפריאלית, לכאורה אחת משתי הבירות של האימפריה האוסטרו-הונגרית, אבל למעשה עיר בירה של מדינה עצמאית כמעט לגמרי, "הונגריה הגדולה" – מדינת לאום אוטונומית כמעט לחלוטין כפי שעוצבה בהסדר ה"פשרה" של 1867, שיצר את אוסטרו-הונגריה. בודפשט, איחוד של שלוש הערים בודה, פשט ואובודה, היתה לאחר ההסדר מוקד תוסס של שינויים חברתיים, כלכליים ותרבותיים, שמזוהים עם המודרניות: כמו וינה וברלין, בודפשט (ואולי אפילו יותר מהן) היתה עיר של הגירה המונית, שבה הלכי רוח ליברליים, אוטוריטריים, אתנו-לאומיים ואנטישמיים נאבקו ביניהם על עיצוב של דעת קהל מודרנית. בודפשט גם לא נפלה מברלין, וינה ופראג בפריחה התרבותית, שאפיינה אותן בשלהי המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20, אבל היעלמותה מאחורי מסך הברזל של שנות המלחמה הקרה, ואולי חשוב מכך - מגבלות השפה, הותירו אותה הרחק מאחורי אחיותיה המרכז-אירופאיות בכל הנוגע למידת תשומת הלב, שהופנתה לשגשוג התרבותי שלה במפנה המאות. ואף על פי שבעיר נולדו או התגוררו בלה בארטוק והרצל, גיאורג לוקאץ' ושנדור פרנצי, בודפשט לא נהנתה מהיסטוריונים כמו קרל שורסקה או פיטר גיי, שימקמו אותה על במת התרבות המרכז-אירופית.

ספרה של מרי גלוק, היסטוריונית באוניברסיטת בראון, הוא נדבך חשוב במיקומה מחדש של בודפשט במקום הראוי לה. המחקר הענף על העולם התרבותי של וינה, פראג וברלין עוסק רבות ביהודים, אבל הוא אינו מעמיד אותם בהכרח במרכז הדיון במהות העשייה התרבותית בערים הללו. לעומת זאת, גלוק טוענת במוצהר שהתרבות העירונית של בודפשט היתה יהודית, והיתה מזוהה עם יהודים ויהדות בשנים, שבהן היא פרוחה.

הטיעון, שלפיו לא התקיימה תרבות מודרנית בבודפשט ללא מאפיינים "יהודיים", היה מקובל על פילוסופים ואנטי-שמנים כאחד, על יהודים ועל נוצרים. המרכאות הכפולות מסביב למושג "יהודיים" מעידות, כמובן, על הבעייתיות של הטיעון. גלוק מודעת לבעייתיות זו ובכל זאת מצליחה לתרום תרומה משמעותית לא רק לחקר העיר בודפשט ותרבותה, אלא גם להבנת המרקם התרבותי העירוני המודרני בחלקים אחרים של מרכז ומזרח אירופה.

הקישור בין יהודים למודרניות אינו חדש, כמובן, וכך גם הקישור בין יהודים למרכזי תרבות מטרופוליטניים. גם אין כל חדש בציון העובדה שיהודים השתתפו ביצירה תרבותית בערים רבות במרכז ומרכז-מזרח אירופה, בעיקר במרחבי תרבות חדשים כמו תיאטרון פופולרי, בתי קפה ועיתונות עממית. אבל הטיעון של גלוק מרחיק לכת מעבר לכך: היא טוענת שרשת שלמה של קשרים סמויים, אסוציאציות, פנטזיות וקודים תרבותיים יצרו מרקם, שבו תרבות יהודית (מסוימת) הפכה לתרבות המזוהה עם העיר בודפשט כולה. לדבריה, כל מרכיב חריג, חדש, או מעניין – לטוב או לרע – בתרבות העיר זוהה כ"יהודי". אולי קרל לואגר, ראש העיר האנטישמי של וינה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 לא היה רחוק מן האמת כשכינה את בודפשט "יודפשט".

23 אחוזים מתושבי בודפשט בסוף המאה ה-19 היו יהודים (רק בוורשה חלקם של היהודים באוכלוסייה המקומית היה גדול יותר). הם היו רוב בקרב העוסקים במקצועות חופשיים בעיר, שהפכה במאה זו מאיחוד של שלוש ערים קטנות למטרופולין¹. ואולם, חשיבותם של היהודים בתרבות העירונית היתה רבה הרבה יותר משיעורם באוכלוסייה. אנדרה אדי (Endre Ady), המשורר המודרניסטי-ההונגרי-פילוסופי, הסכים למעשה עם האנטישמי לואגר כשכתב ב-1917: "היו אלה היהודים שיצרו בשבילנו [ההונגרים הלא-יהודים] את בודפשט ואת כל מה שנראה ממרחק כאילו

¹ לדיון מפורט בתהליכי האסימילציה של יהודי בודפשט ובהתעוררות האנטישמיות בבודפשט בפרט ובהונגריה בכלל, ראו: גיא מירון, "בין 'מרכז' ל'מזרח' – על הדרך המיוחדת של האמנציפציה היהודית בהונגריה", בתוך: רעיה כהן (עורכת), יהודים אירופים ואירופים יהודים בין שתי מלחמות העולם, מיכאל, טז (תל אביב: המרכז לחקר התפוצות על שם גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת תל אביב, 2004, עמ' סט-קח.

הוא אירופי, אבל למעשה אינו אלא אשליה קיטשית" (ההערכה של אדי לתרומה היהודית מהולה באירוניה עצמית, שהיתה, כפי שנראה, אחד המאפיינים של תרבות העיר).

אבל מיהו יהודי? יצרני התרבות היהודים הללו היו במידה רבה "יהודים-לא-יהודים", non-Jewish Jews. הם היו מחולנים (במידה רבה) ויהדותם לא היתה מרכיב מרכזי בזהות העצמית שלהם. חלקם אפילו היו מומרים או צאצאי מומרים. בנוסף, המדינה התנגדה לזיהוי של האזרחים עם דת מסוימת, וחלק ניכר מיהודי בודפשט המחולנים נרתע מזיהוי דתי במרחב הציבורי. ולכן, האתגר שעמד בפני גלוק היה זהה לשאלתו של חוקר אחר של יהדות בודפשט, גזה קומורוצי (Géza Komoróczy), שתהה: "איך אפשר לתאר את מה שאי אפשר לראות, ואיך אפשר לכתוב על מה שאינו יהודי במובהק, אף על פי שהוא... בכל זאת יהודי, אף על פי שמי שבנה, עיצב ויצר אותו לא עשה זאת כיהודי?"².

מבחינה זו, בודפשט קרובה אולי יותר לנו יורק מאשר לברלין או וינה. ואולי היא אפילו מודרנית יותר מאחיותיה המרכז-אירופיות דווקא מסיבה זו. בשונה מבודפשט, אפשר לדמיין את העולם התרבותי של ברלין ושל וינה במחצית הראשונה של המאה ה-20 ללא יהודים. יהיה זה תיאור חלקי של עולם תרבותי דל יותר, בלי ספק, אבל ביצירת המודרניות והמודרניזם בערים הללו השתתפו יהודים ולא יהודים, והתרבות שהם עיצבו יחדיו לא היתה יהודית במובהק. לעומת זאת, התרבות היהודית בנוי יורק ובבודפשט - העיתונים, השבועונים והירחונים הפוליטיים והספרותיים (שנכתבו בעיקר בשביל קהל קוראים יהודי), פעילויות הפנאי וסוכני חיברות נוספים - הפכה לחלק בלתי נפרד מהעיר, לעצם המהות המודרנית שלה.

בבודפשט של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 ובניו יורק של שנות ה-40, ה-50 וה-60 של המאה הקודמת התקיים מרחב נזיל של זהויות בין העיר, התרבות שלה ויהודייה, שבו הדהדו צורות שונות של זהות יהודית, זהות יהודית-חילונית ולפעמים אפילו זהות יהודית מוכחשת. אבל בעוד שהיהדות של ניו יורק התגאתה בעצמה, והכריזה על עוצמתה בריש גלי, לא פעם בתיבול של מלים ביידיש, היהדות המודרנית והעירונית של בודפשט, כך טוענת גלוק, היתה "בלתי-נראית" או מוסווית. כך למשל, כבר בעשור הראשון של המאה ה-20 נדחקו הגרמנית (שפתם של רוב יהודי בודפשט בתקופה זו) והיידיש מבמות התיאטרון הפופולרי בעיר. ההופעות התנהלו בהונגרית, והתכנים, המוטיבים

² גלוק נברה בכתיבי עת של התקופה, אך היא אינה נעזרת בראיונות, שנערכו בראשית המאה ה-20 עם יהודים הונגרים, שבהם הם דנו במורכבות הזהות היהודית באותה תקופה. ראו למשל: גיא מירון ואנה סלאי (עורכים), יהודים על פרשת דרכים: שיח הזהות היהודית בהונגריה בין משבר להתחדשות: 1908-1926 (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2008).

והמסרים היהודיים היו סמויים מן העין. זהו סיפור על המודחק או אפילו על מה שמסרב להיות מודחק, שכן למרות ניסיונותיה, היהודיות של התרבות בבודפשט לא הצליחה להסתתר.

התרבות המודרנית-יהודית החדשה הזו - תרבות של בתי קפה, עיתונים וכתבי עת ספרותיים, הופעות של בורלסקה וקברט, הומור וסאטירה - התקיימה לצד תרבות "גבוהה", תרבות החצר, שבה מקומם של היהודים היה שולי ביותר. אין פלא, אם כן, שהעלית הנוצרית המסורתית ואנטישמם הנגידו בין התרבות המסורתית לתרבות היהודית, שנתפשה בעיניהם כתרבות של ניוון, פריצות מינית, וחטאים; ואין פלא שיצרני התרבות היהודים לא ששו להפגין את יהודיותם.

בספרה העשיר עוסקת גלוק רק בכמה היבטים של התרבות היהודית הנראית-בלתי-נראית של בודפשט. היא מקדישה פרק לעשירי העיר ובונה היהודים, פרק לרובע של היהודים העניים וכן דיון באופנים, שבהם נכחו גם היהודים העשירים וגם היהודים העניים בדמיון היהודי והלא-יהודי. כך, למשל, כבר ב-1874 רובע טרזווארוש (Terézváros), שבו התגוררו יהודים עניים, זוהה בדעת הקהל, בספרות ובקרב היהודים בעיר עם אקזוטיקה, תענוגות אסורים, ו"מהומה מזרחית, קפופוניה של קונסטנטינופול" (עמ' 22). היהודי העני, שלרוב היה מהגר ממחוזות צפון-מערביים (בוהמיה) וצפון-מזרחיים (גליציה) של הממלכה האוסטרו-הונגרית, נתפש כצאצא ישיר של היהודי האקזוטי מהמזרח.

בעוד שהתיאור המוזכר לעיל, פרי עטו של הסופר היהודי הונגרי יוזף קיש (József Kiss), פורט על הנמים של האקזוטיות והשונות היהודית, סופרים אחרים הבליטו דווקא את המודרניות ואת הזהות הבורגנית של יהודי העיר. אבל היהודי הבורגני הוא לא ככל בורגני אחר. הוא, כפי שחנה ארנדט מציינת ב"יסודות הטוטליטריות" ובמקומות אחרים וגלוק מזכירה בספרה, תמיד "מגיען", parvenu, זר שמקרוב הגיע, ואין ביכולתו להימלט מחריגותו. בין שהם שונים ובין שהם דומים, היהודים תמיד נקשרו בדמיון למרחבים (בתי קפה, מועדוני קלפים, מרחבים של בידור זול, שמנוגדים כל כך לאופרה, לפילהרמונית ולמועדונים היוקרתיים), שבהם מתח מיני ופיתויים איימו על המוסר ועל המשפחה ההונגרית ה"אותנטית".

גלוק מציינת את עלילת הדם, שהתרחשה בשנים 1882 ו-1883 בעיירה טיסאסלר (Tiszaeszlár), כראע מכריע בהבניית הזהות היהודית-ליברלית של בודפשט. בעקבות היעלמותה של נערה נוצרייה בעיירה פרץ גל אנטישמי אליים, שהביא מנגד גם לפרץ של עזרה הדדית וסולידריות יהודית, גם מצדם של יהודים, שניסו להשאיר את יהודיותם מאחור.

שתי הגדרות של זהות נלחמו על עיצוב ההונגריות: מצד אחד, היתה זו הזהות האתנית-נוצרית-מסורתית, שלא אחת הדגישה את החקלאות והאצולה הקרקעית, שייעודה הוא להנהיג את המדינה. מצד שני, התעצבה הגדרה ליברלית, שוויונית ואינדיבידואלית, שסירבה לבסס את הזהות ההונגרית על דם ואתנוס.

כפי שיקרה עשור לאחר מכן בפרזיז בפרשת דרייפוס, בעיר הגדולה התגלו לא רק עדויות לאנטישמיות עמוקה, אלא גם קולות רבים של ליברליות. המדינה התירה נישואים אזרחיים, הפרידה את הדת מהמדינה, והכירה ביהדות כדת מוכרת; ותושבי בודפשט הזדהו רובם ככולם עם הזהות הליברלית-חילונית הזו. בו בזמן אימצו חלקים גדולים של האוכלוסייה לאומיות הונגרית (ובמקרים מסויימים לאומיות גרמנית) בדלנית יותר ויותר, שלאחר מלחמת העולם הראשונה היתה ידה על העליונה.

רוב היהודים לא התייחסו לעלילת הדם כמעשה פלילי, אלא כתקרית אנטישמית, שהתגובה הראויה לה היא סולידריות יהודית. ואולם, דווקא בגלל תגובה זו נתפשו היהודים, גם בעיני פילושמים-לכאורה, כמי שמוציאים את עצמם מהכלל ההונגרי. הקבלה של היהודים לחברה הליברלית היתה "על תנאי", והיהודים לא עמדו בו; הם המשיכו להיות מודעים לכך שהם תמיד ממשיכים להיות גם הונגרים וגם לא הונגרים, גם בני בית וגם אורחים בעירם שלהם.

ההומור היהודי, Judenwitz, שחצה גבולות מדיניים וטריטוריאליים והפך לפן של יהדות קוסמופוליטית בכל מרכז אירופה, התפתח, לדעת גלוק, בדיוק מתוך הכפילות הזו. אחד הפרקים החשובים בספר מנסה לעמוד על טיבו של ההומור היהודי הזה, שמאפיין, כך נראה, כמעט כל עיר גדולה במאה ה-20, ממוסקוואה ועד לוס אנג'לס. מה היה בו, בהומור הזה, שאיפשר לו להפוך להומור לא רק של יהודי בודפשט (או וינה, ניו יורק, או לוס אנג'לס) אלא להומור של החיים בעיר המודרנית? לדעת גלוק, הייחוד של ההומור היהודי-עירוני-מודרני הוא בכך שזהו הומור חתרני, אפילו ניהיליסטי, מבטו של מי שמביט מבחוץ אף על פי שהוא נמצא בפנים.

זהו הומור של זרים שנטמעו, שמאמצים את הקודים התרבותיים והמוסריים של החברה שבה הם חיים בשעה שהם משמרים מידה של אירוניה כלפיהם. ההומור היהודי של בודפשט, טוענת גלוק, הוא נחלתו של מי ששייך ולא שייך תרבותית בו-זמנית, של מי שרוצה למתוח ביקורת, אבל עושה זאת בשעה שהוא שומר על הקוד התרבותי של "Tapintat", טקט, הצורך האובססיבי להתנהג נכון בלי למשוך תשומת לב. טקט היה מושג מפתח בהתנהגות של יהודי בודפשט. הוא גם מושג מפתח, כמובן, לחוויית קיומם של היהודים בכל מרכזי התרבות האחרים של מרכז ומרכז-מזרח אירופה.

הרחבת היריעה של היווצרות המודרניות העירונית ושל הקשר בינה ליהדות במרחב דובר ההונגרית מהווה תרומה חשובה לא רק לחקר ההיסטוריה של יהודי בודפשט והתרבות של העיר. ספרה של גלוק מזכיר לנו שהמודרניות העירונית היהודית חצתה גבולות מדיניים ולשוניים, ואף על פי שהתנהלה בכמה שפות היו לה קווי אופי משותפים טרנס-לאומיים. הוא גם מזכיר לנו שהטבור של אירופה לא דיבר רק גרמנית, אלא גם הונגרית ופולנית. וחשוב מכך – דווקא בבודפשט התגלמו כמה מהמאפיינים של התרומה היהודית לתרבויות מודרניות עירוניות באשר הן – ההומור יהודי, תרבות בתי הקפה, ירחונים ספרותיים, ותרבות מסחרית פופולרית, שראשיתה בתיאטרון עממי והמשכה בתעשיית הסרטים של הוליווד, שחלק לא מבוטל מדור המייסדים שלה הורכב מיהודים הונגרים, שהתחילו את הקריירה שלהם בקברטים של בודפשט.